

Kaim, Barbara

Rezydencja partyjska w Mansur Tepe, południowy Turkmenistan

Światowit 1 (42)/Fasc.A, 30-33

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Rezydencja partyjska w Mansur Depe, południowy Turkmenistan (Pl. 11-15)

Nasza znajomość architektury południowego Turkmenistanu w okresie partyjskim jest ciągle jeszcze niezwykle słaba. Poza słynnymi budowlami Starej i Nowej Nisy, jedynie na stanowisku Mansur Depe odkryto zespół budowli dający wgląd w tradycje architektoniczne tego okresu. W przypadku Starej i Nowej Nisy określenie funkcji odkrytych tam budynków, mimo wielu lat badań archeologicznych prowadzonych zwłaszcza w Starej Nisie, w wielu przypadkach wydaje się niemożliwe. Wynika to zarówno z niedoskonałości metod badawczych zastosowanych w latach czterdziestych i pięćdziesiątych jak i ograniczonej przestrzeni prowadzonych badań wykopaliskowych. W rezultacie, odsłonięte cztery główne budynki: tzw. kwadratowy dom, hall kolumnowy, okrągła świątynia i wieża jawią się dzisiaj jako izolowane konstrukcje (pl. 11) choć nie ulega wątpliwość, że pierwotnie stanowiły one część większego zespołu, prawdopodobnie pałacu królewskiego. Aby więc móc mówić o ich funkcji należy czekać na wyniki dalszych prac archeologicznych traktując dotychczasowe hipotezy odkrywców z wielką ostrożnością. Hipotezy te są zresztą dość jednokierunkowe, bowiem z wyjątkiem tzw. skarbcza, trzy pozostałe budowle najczęściej interpretowane są jako świątynie.¹ Przypnieć niemniej trzeba, że mimo pewnych wielokrotnie podkreślanych zbieżności z architekturą irańską, dla żadnej z nich nie znajdujemy bezpośredniej analogii.

Inaczej rzecz się ma w przypadku budowli odkrytych na stanowisku Mansur Depe, 3 km na północ od Nowej Nisy, w rejonie Aszchabadu.

Stanowisko zostało odkryte w 1949 roku.² W 1953 roku A. Maruszczenko uznawszy, że ma do czynienia z kurhanami, odsłonił przy zastosowaniu metody „ćwiartkowej”, z pomocą buldożera, budynek zwany dziś „świątynią północną”. Od 1959 do 1963 wykopaliska na stanowisku prowadził D. Durdijev datując odkryte budowle na I wiek p.n.e.³ Dwie ostatnie kampanie przeprowadzone w roku 1968 i 1969 pozwoliły na ostateczną rekonstrukcję planu zespołu architektonicznego oraz okre-

ślenie daty jego powstania i funkcjonowania na II wiek p.n.e. – III w. n.e.⁴

Odsłonięty zespół architektoniczny znajdował się wewnątrz dużej (ok. 30 ha), nie przebadanej powierzchni otoczonej murem, z którego zachował się tylko jego północny i zachodni bok. Odkryte budowle grupują się wokół ogromnego dziedzińca (140 x 110 m) otoczonego murem (pl. 12). Wejście na dziedzińiec znajdowało się na jego wschodnim boku, zaś na boku zachodnim wznosiła się największa z odkrytych budowli (50 x 40 m) określana mianem „świątyni głównej”. Kilka metrów dalej na północ odsłonięto tzw. świątynię północno-zachodnią. Prawdopodobny plan budynku w południowo-wschodnim rogu dziedzińca zrekonstruowano na podstawie notatek A. Maruszczenko. Musiał on być podobny do planu budynku zajmującego przeciwległy narożnik dziedzińca. Ten ostatni, zwany „świątynią północną”, został odsłonięty w trakcie najnowszych prac w latach 1968-69. Jest to wzniesiona na niskiej platformie kwadratowa budowla o boku ok. 11 m, składająca się z niewielkiej, kwadratowej sali otoczonej wąskim (ok. 1,30 m) korytarzem. Od strony południowej zarówno do korytarza jak i głównego pomieszczenia prowadziło szerokie, prawie dwumetrowe wejście. Poziom podłogi kwadratowego pomieszczenia jest o 80 cm wyższy od poziomu podłogi korytarza.

„Świątynia północno-zachodnia” to duży (6,8 x 7 m) *ajwan* otwierający się na południe. Jego mury zachowały się do wysokości 2,8 m w dolnych partiach noszą jeszcze ślady malowideł zniszczonych przez pożar. Na podłodze znaleziono cztery skupiska dużych kamieni, na których, zdaniem odkrywców, stały drewniane słupy podtrzymujące przekrycie pomieszczenia. Przejście umieszczone na północnym boku prowadziło do otaczającego *ajwan* korytarza.

Bardziej rozbudowany plan ma tzw. „centralna świątynia” – budowla składająca się z wielu pomieszczeń o zróżnicowanych rozmiarach. Główne jej wejście prowadziło przez obszerny *ajwan* (11 x 8 m) otoczony z trzech

¹ G. A. Pugaczenkova widzi w niej salę audiencyjną przekształconą następnie w miejsce kultu królewskich przodków (cf. G. A. PUGAČENKOVA, *Iskusstvo Turkmenistana*, Moskwa 1967, p. 37-49), G. A. Koszelenko – świątynię ognia (cf. G. A. KOŠELENKO, *Kultura Parfii*, Moskwa 1966, p. 20-22).

² A. A. ROSLJAKOV, *Melke archeologičeskije pamjatniki okrestnostej Aščabada*, Trudy JuTAKE 5, 1955, p. 87-88.

³ *Drevnejöe gosudarstva Kavkaza i Srednej Azii*, G. A. KOŠELENKO ed., Moskwa 1985, p. 211.

⁴ G. KOŠELENKO, L. LELEKOV, *Mansur-depe – novyj pamiatnik parfianskovo zdočestva*, Architekturnoje nasledstvo 20, 1972, p. 151-153

stron wąskim korytarzem. Za nim znajduje się kwadratowe pomieszczenie o boku 9 m otoczone ze wszystkich stron wąskim korytarzem oddzielającym je od innych pomieszczeń zespołu, zarówno od wejściowego *ajwanu* jak i zespołu pomieszczeń zajmujących lewą stronę budowli. Ściany tego pomieszczenia jak również ściany *ajwanu* zdobiły wielobarwne malowidła, zniszczone niestety przez pożar, który, jak twierdzą odkrywcy, co najmniej dwukrotnie dotknął cały budynek.

Plan architektoniczny opisanych budynków różny zarówno od architektury mieszkalnej tego terenu w okresie partyjskim jak i od wiejskich miejsc kultu, obecność wąskich korytarzy oraz dekoracji malarskiej to zdaniem wielu badaczy wystarczające dowody na ich sakralny charakter.

Zwraca się uwagę przede wszystkim na świątynię północno-zachodnią, którą autorzy najnowszej publikacji dotyczącej Mansur Depe porównują z budowlą odkrytą przez R. Ghirshmana w Bard-e Neshande, w południowo-zachodnim Iranie.⁵ Ich zdaniem, podobieństwo planów tych dwóch budowli, liczne analogie z innymi świątyniami irańskimi, w głównych pomieszczeniach, których dach podtrzymują cztery kolumny ustawione w kwadrat, oraz obecność korytarza otaczającego *ajwan* wskazują, że budynek odkryty w południowo-zachodnim narożniku zespołu z Mansur Depe pełnił funkcję świątyni.

Jednak argumenty, na które powołują się zwolennicy hipotezy o sakralnym charakterze tego budynku budzą poważne zastrzeżenia.

Kwadratowe lub prostokątne pomieszczenie, którego dach podtrzymują cztery kolumny znane jest z wielu budowli odkrytych zarówno na terenie Iranu jak i w Azji Środkowej; odnajdujemy go nawet w Hauranie. Zdaniem Schippmanna plan tego typu wywodzi się z Iranu, skąd rozprzestrzenił się szeroko na obszarze Bliskiego Wschodu (z wyjątkiem Mezopotamii).⁶ Wielu z nich przypisuje się funkcję religijną, przy czym oczywiście nie ograniczoną do kultu irańskiego⁷, nie mała jest też liczba budowli – pomieszczeń z czterema kolumnami, których świecki charakter nie ulega wątpliwości.⁸

Trzeba jednak podkreślić, że ich plan różni się zasadniczo od planu budowli odkrytej w Mansur Depe. Nie jest to bowiem prostokątna sala lub rodzaj *ajwanu*. O ile bowiem mianem *ajwan* określa się zwykle prostokątne pomieszczenie pozbawione ściany na jednym z krótszych boków i przesklepione kolebką, to istnienie tego rodzaju sklepienia w Mansur Depe jest wykluczone, kolumny podtrzymywały tutaj płaski strop. Rodzaj sklepienia nie ma oczywiście w tym przypadku większego wpływu na funkcję budowli, najważniejszy jest tutaj jej plan.

Szeroki, centralny *ajwan* otoczony na bokach dłuższych mniejszymi pomieszczeniami znamy z powstałej w okresie partyjskim świątyni Szamasza w Hatrze (pl. 13).⁹ Nie jest jednak jasne czy *ajwan* pełnił tam funkcję celli. Nie ulga natomiast wątpliwości, że w świecie irańskim pomieszczenia typu *ajwan* to nade wszystko pomieszczenia o charakterze reprezentacyjnym, często reprezentacyjne wejście do budynku, w tym do budynku świątynnego, jak to miało miejsce w przypadku dwóch świątyń odkrytych na stanowisku Pendżykent.¹⁰ Nie znamy jak dotąd ani jednego budynku tego typu, który pełniłby funkcję celli sanktuarium. Brak bocznej ściany pozbawia budynek niezbędnej nie tylko w religii irańskiej intymności. Z tego też względu wydaje się, że plan budowli odkrytej w północno-zachodnim narożniku zespołu architektonicznego w Mansur Depe jest wystarczającym wskaźnikiem pozwalającym wykluczyć jego sakralny charakter.

Nieco bardziej skomplikowany jest przykład tzw. świątyni północnej w Mansur Depe, którą porównuje się, i słusznie, z planem świątyni odkrytej w Hatrze.

Kwadratowa świątynia powstała prawdopodobnie w okresie późniejszym niż zespół *ajwanów*¹¹, niemniej należy ją raczej rozpatrywać łącznie z *ajwanem* południowym. Kwadratowe pomieszczenie sanktuarium otacza z czterech stron korytarz, podobnie jak to ma miejsce w przypadku budowli z Mansur Depe. O ile jednak szerokość kolumnarów świątyni w Hatrze (4 m) pozwala przyjąć, iż były one miejscem sprawowania jakichś rytuałów polegających na krążeniu wokół głównego pomieszczenia

⁵ V. GAJBOV, G. KOŠELENKO, S. NOVIKOV, *Documents pour une histoire des religions dans le Turkménistan Méridional*, in: *Histoire et Cultes de l'Asie Centrale Préislamique*, p. 88

⁶ K. SCHIPPMMANN, *Die Iranischen Feuerheiligtümer*, Berlin – New York 1971, p. 480-490.

⁷ Np. świątynia w Tacht-e Sangin w północnej Baktirii datowana na II wiek p.n.e. (cf. B. A. LITVINSKIJ, I. R. PITŠIKJAN, *Découvertes dans un sanctuaire de dieu Oxus de la Bactriane septentrionale*, RA 1982/2, fig.2; domniemana świątynia w Kuh-e Hwadza, w Sisatnie (cf. G. GULLINI, *Architettura iranica dagli Achemenidi ai Sasanidi: Il 'Palazzo' di Kuh-i Khwagia, Seistan*, Torino 1964, p. 272) i świątynia w Surh Kotal w Afganistanie z II wieku (cf. G. FUSSMAN, *Surkh Kotal. Tempel der Kuschan Zeit in Baktrien*, München 1983, p. 25, plan 3).

⁸ Rezydencje w Dilberdziin (G.A. PUGAŠENKOVA, *K poznaniu anticznoj i rannesrednewekowej architektury Severnovo Afganistana*, in: *Drevnija Baktria*, Moskva 1976, p. 152, fig. 91), i Dalverzin tepe (G. A. PUGAŠENKOVA, E. V. RATVELADZE, *Dalverzintepa – kušanskij gorod na juze Uzbekistana*, Taszkent 1978, p. 48, fig. 26).

⁹ S.B. DOWNEY, *Mesopotamian Religious Architecture*, Princeton 1988, p. 159-160, fig. 75.

¹⁰ A. M. BELENITSKI, *Raskopki sogdinskich chramov*, Materialy i Issledovania po Archeologii SSSR 37, 1953, p. 21-28, są one jednak znacznie młodsze od budowli z Mansur Depe, pochodzą bowiem z V wieku.

¹¹ S. B. DOWNEY, *loc. cit.*

świątyni, o tyle w przypadku Mansur Depe, gdzie ich szerokość nie przekracza 1,30 m trudno to sobie raczej wyobrazić. Obecność trzech par kwadratowych przypór dzielących korytarz na trzy części zdaje się całkowicie wykluczać tę funkcję korytarza, poddając zarazem w wątpliwość sakralny charakter całego budynku.

Podobny plan ma też budynek przylegający do rezydencji odkrytej w Dilberdżin.¹² Początkowo, na podstawie podobieństwa planu do budowli w Mansur Depe sądzono, że jest to świątynia.¹³ Późniejsze wykopaliska wykazały jednak, że są to pozostałości zbiornika na wodę. Nie oznacza to oczywiście, że taką samą funkcję pełniła budowla w Mansur Depe, jest to jedynie wskazówka, że tego typu plan nie determinuje funkcji budynku.

Sakralny charakter centralnego zespołu budowli czyli tzw. świątyni centralnej w Mansur Depe budzi jeszcze więcej wątpliwości. Najwięcej analogii natomiast łączy jego plan z planem mezopotamskich rezydencji okresu partyjskiego odkrytych w Abu Qubur (poł. II wieku n.e.) (pl. 14.1)¹⁴ i w Nippur, w północnym narożniku fortecy.¹⁵ Główną część tych rezydencji stanowią podobnie jak w Mansur Depe: otwierający się na rozległy dziedziniec duży wejściowy *ajwan* otoczony z trzech stron korytarzem oraz znajdujące się za *ajwanem* prostokątne pomieszczenie także otoczone korytarzem. Charakterystyczne w obu tych przypadkach jest przesunięcie wejścia do głównego pomieszczenia w stosunku do wejścia umieszczonego w tylnej ścianie *ajwanu*. Do tego samego typu założeń należą rezydencje odkryte w Aszur i w Seleucji (pl. 14. 2-3). W Aszur idea swobodnej cyrkulacji korytarzami otaczającymi *ajwan* i znajdujące się za nim centralne pomieszczenie nie jest już tak wyraźna z powodu obecności ściany dzielącej korytarz otaczający główne pomieszczenie¹⁶, natomiast w pałacu partyjskim w Seleucji obserwujemy brak korytarzy.¹⁷

Pochodzenie tego typu planu nie zostało jeszcze wyjaśnione. Najstarszy przykład to plan tzw. „domu Kokcza” (pl. 15.1) odkrytego w Ai-Chanum, greko-baktryjskim mieście, w północnym Afganistanie.¹⁸ Wprawdzie w miejscu *ajwanu* widzimy tutaj hellenistyczny portyk *in antis*, jednak reszta planu jest tak podobna do planu wspomnianych rezydencji partyjskich, że nie może być to

dzielą przypadku. Dom ten bywa często rozpatrywany jako modelowy dla rezydencji hellenistycznej Baktrii. W swej ostatecznej formie powstał on około 150 roku p.n.e. ale jest on rezultatem transformacji i powtórnego użycia części starszego domu o podobnym planie.

Ten sam schemat – umieszczone wzdłuż jednej osi obszerny dziedziniec, kolumnowy westybul i pomieszczenie główne odnajdujemy w rezydencjach kuszańskie Baktrii odkrytych w Saksanochur, Dalverzin tepe i w Dilberdżin (pl. 15. 2-3).¹⁹ Chronologicznie odpowiadają one wspomnianym wyżej mezopotamskim rezydencjom okresu partyjskiego. Łączy je z nimi odmienna od greko-baktryjskiej koncepcja dziedzińca. W greko-baktryjskich rezydencjach trzy boki dziedzińca nie były zabudowane, w późniejszych kuszańskich i partyjskich domach pomieszczenia otaczały go ze wszystkich lub tylko trzech stron (Dilberdżin). Wyjątkiem jest tutaj rezydencja z Abu Qubur.²⁰

Rezydencja odkryta na stanowisku w Horhe, 80 km na południowy-zachód od Qum, reprezentuje nieco odmienny schemat: za kolumnowym portykiem znajdują się trzy pomieszczenia typu *ajwan*, przy czym pośrodku największego z nich stała kolumna. Umieszczone w tylnej ścianie głównego *ajwanu* przejście prowadziło do wąskiego korytarza i stamtąd do głównego pomieszczenia otoczonego z trzech stron korytarzem, który jednak nie łączył się z tym poprzedzającym wejście.²¹

Rezydencja z Horhe w pewien sposób łączy więc dwie tradycje architektoniczne. Do pierwszej, również ze względów chronologicznych zaliczyć możemy rezydencje baktryjskie okresu królestwa greko-baktryjskiego i będące jej kontynuacją rezydencje kuszańskie, do drugiej mezopotamskie budowle okresu partyjskiego i rezydencję z Mansur Depe. Niestety brak dokładnego datowania tego stanowiska nie pozwala na podjęcie dyskusji o kierunku rozprzestrzeniania się planu, w którym *ajwan* odgrywa rolę reprezentacyjnego wejścia. Niemniej już samo stwierdzenie, że rezydencja w Mansur Depe należy do tego samego kręgu co wspomniane budowle mezopotamskie wydaje się niezwykle istotne, zważywszy, że przynajmniej w sensie geograficznym tradycja była jej bliższa.

Niezwykle istotne z punktu widzenia rekonstruk-

¹² PUGAŠENKOVA, *K poznaniu op.cit.*, p. 153-154, fig. 91.

¹³ O. BERBYJEV, *O nekotorych schodstvach materialnoj kultury Turkmenistana i Severnovo Afganistana*, Pamiatniki Turkmenistana 2/10, 1970, p. 12.

¹⁴ H. GASCH, *Abu Qubur 1990. II. Chantier F. Le 'Batiment Parthe*, Northern Akkad Project Reports 7, 1991, p. 11-13, fig.1.

¹⁵ J. KNUDSTAD, *A Preliminary Report on the 1966-67 Excavations at Nippur*, Sumer 24, 1968, p. 95-106.

¹⁶ W. ANDRAE, H. LENZEN, *Die Partherstadt Assur* [= WVDog 57], Leipzig 1933.

¹⁷ L. WATERMANN, *Preliminary Report upon the Excavations at Tel Umar*, in: Iraq, Ann Arbor 1933, fig. 7

¹⁸ P. BERNARD, *Campagne de fouilles de 1970 à Ai Khanoum (Afganistan)*, Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions 1970, p. 312.

¹⁹ B. L. LITVINSKIJ, H. MUHIRDINOV, *Anticnoje gorodiše Saksanochur*, Sovjetskaja Archeologia 2, 1969, p. 163; G. A. PUGAŠENKOVA, *op. cit.* (przyp. 8); G. A. PUGAŠENKOVA, E. V. RATVELADZE, *op. cit.* (przyp. 8)

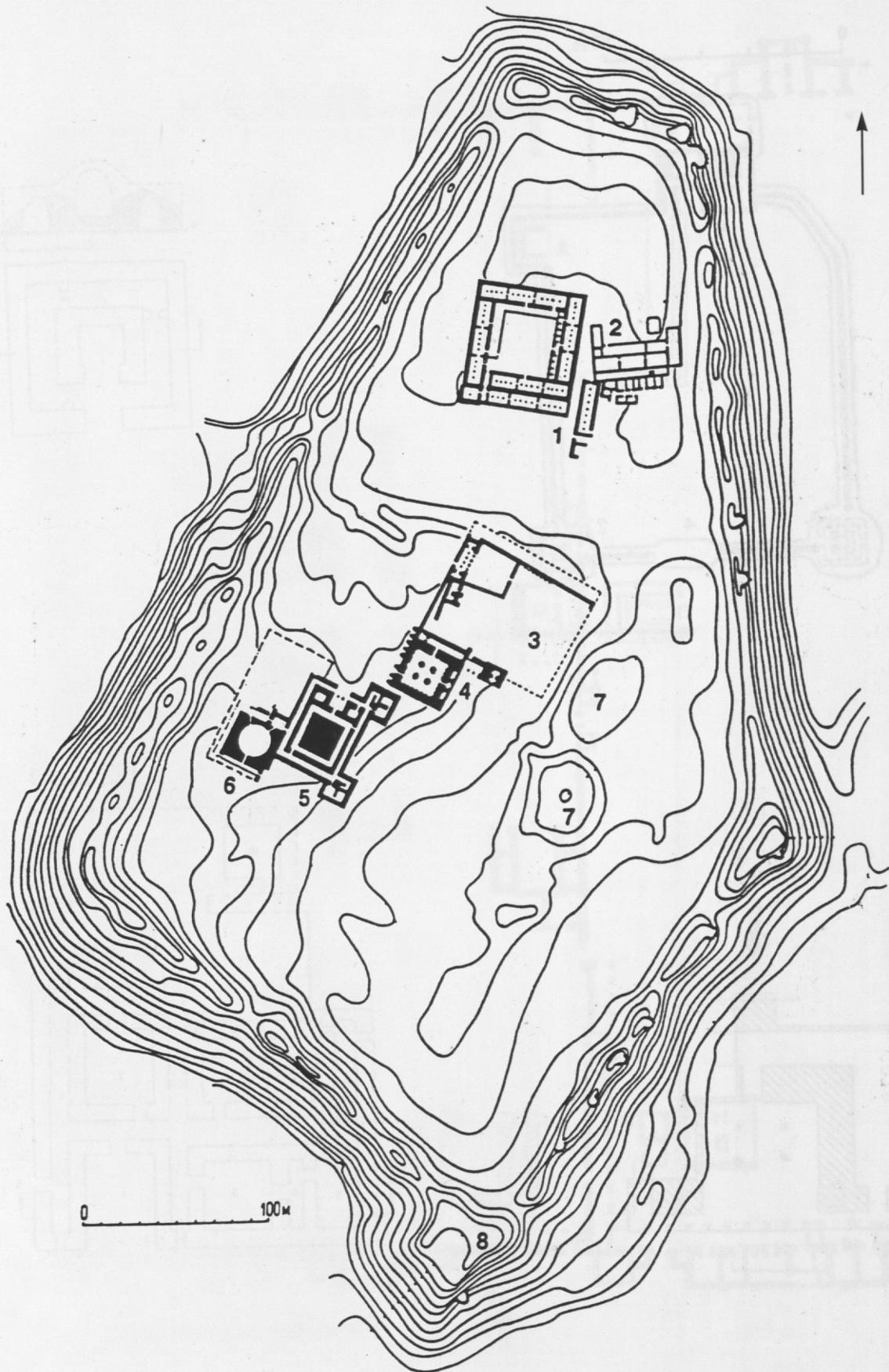
²⁰ Nieregularny kształt dziedzińca może być przejawem lokalnych tradycji. Nieregularne dziedzińce domostw znamy z Margiany okresu partyjskiego, G. A. KOŠELENKO, *Kultura Parfi*, Moskwa 1966, p. 79.

²¹ M. RAHBAR, *Khorheh. Une résidence parthe sur le Plateau iranien*, Dossiers d'Archeologie nr 243, mai 1999, p. 44-45.

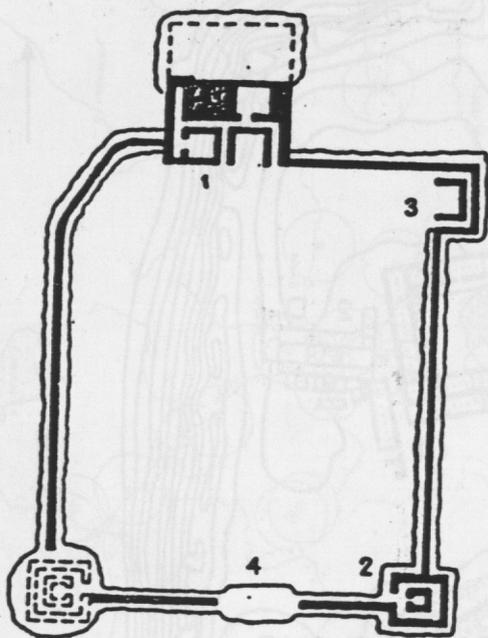
cji struktury społecznej jest istnienie w obu tradycjach korytarzy otaczających główne dwa pomieszczenia: kolumnowy portyk bądź *ajwan*, poprzedzający kwadratową lub prostokątną salę recepcyjną. To właśnie obecność tych korytarzy była dla badaczy argumentem wzmacniającym hipotezę o sakralnym charakterze budowli z Mansur Depe. To prawda, że występują one w wielu przypuszczalnych świątyniach irańskich, ale ów tryb warunkowy jest wielokrotnie podkreślany, podczas gdy obecność korytarzy we wspomnianych rezydencjach świeckich nie podlega dyskusji. Wyraźne oddzielenie pomieszczeń o charakterze reprezentacyjnym, pozwalające na swobodne przemieszczanie się służby i domowników bez zbędnego przechodzenie przez tę wyraźnie najważniejszą część rezyden-

cji sugeruje istnienie dokładnie określonej i przestrzeganej hierarchii społecznej. Lokalizacja sali recepcyjnej i jej izolacja podkreśla arystokratyczną i ostentacyjną postawę pana domu w stosunku podległej mu społeczności. P. Bernard przypisuje te elementy architektury greko-baktryjskiej wpływom miejscowych, wschodnich tradycji.²² O ile ich obecność w środowisku greckim wydaje się zaskakująca, nie dziwi ich kontynuacja wśród arystokracji irańskiej czy mezopotamskiej okresu partyjskiego. Plan rezydencji w Mansur Depe dowodzi, iż potomkowie koczowniczego plemienia Parni z powodzeniem przejęli tę tradycję na terenach, na które przybyli w III wieku p.n.e. i z których rozpoczęli podbój świata irańskiego i zachodniego zatrzymując się na Eufracie.

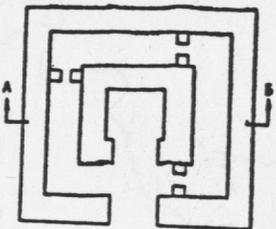
²² P. BERNARD, *Les traditions orientales dans l'architecture Gréco-Bactrienne*, Journal Asiatique 264, 1976, p. 245-275.

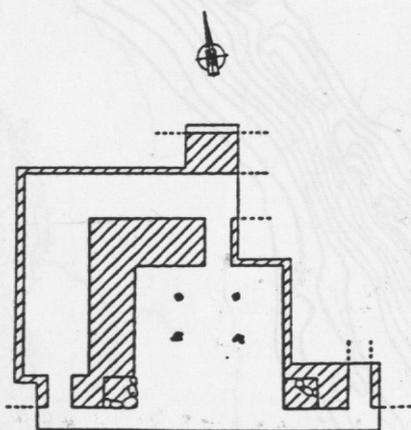
Plan budowli w Starej Nisie.

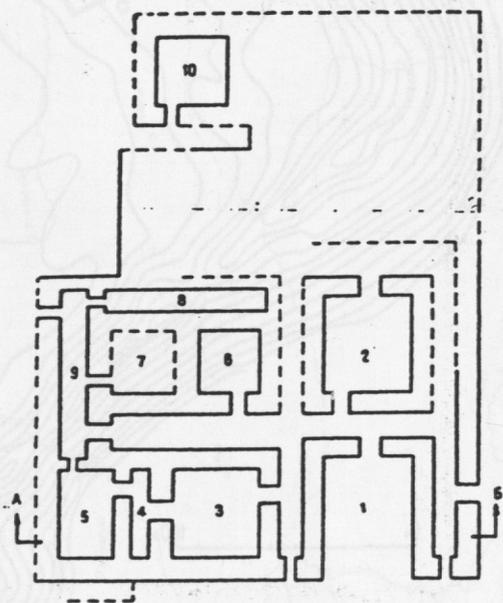
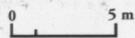
1

2

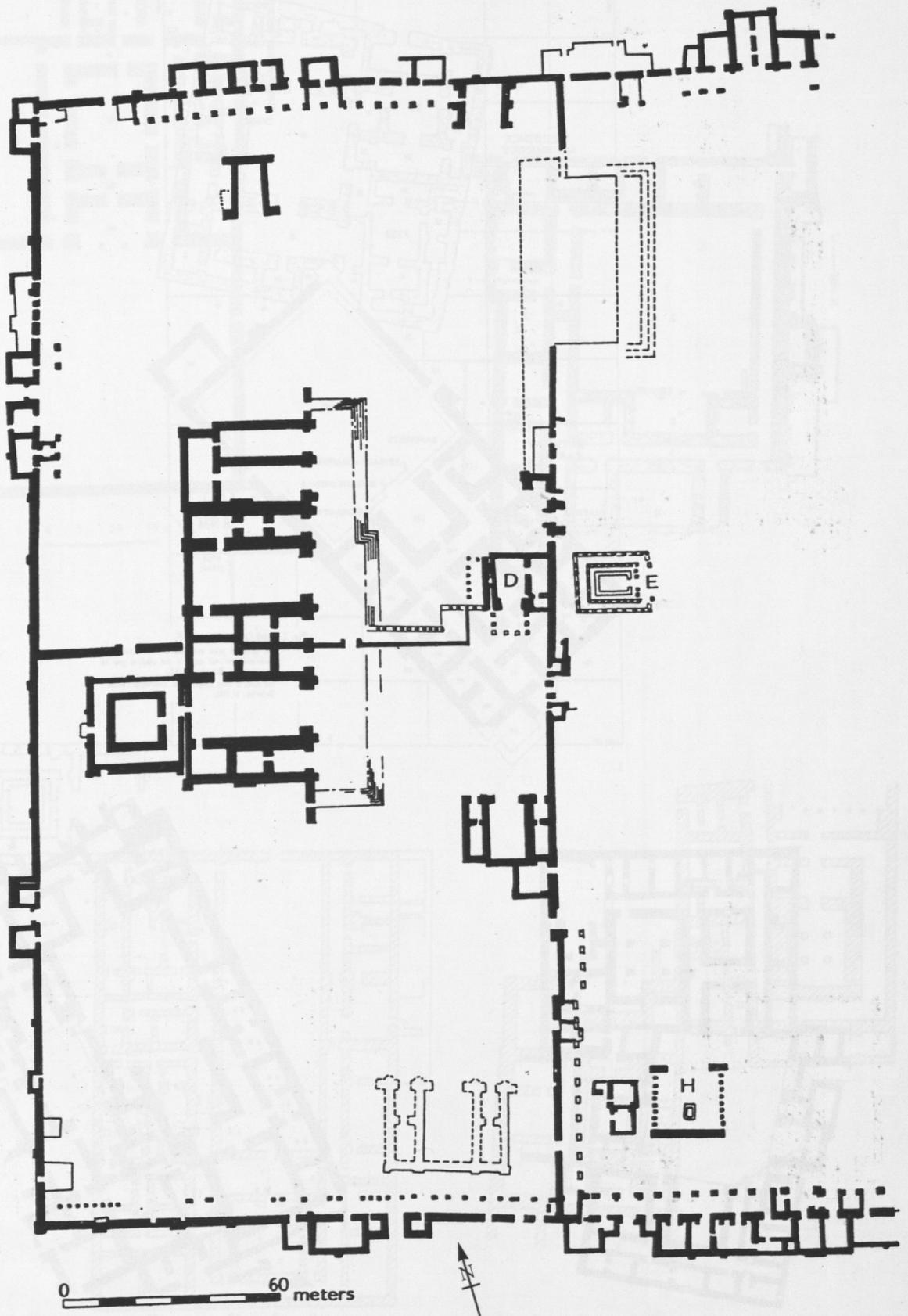

3

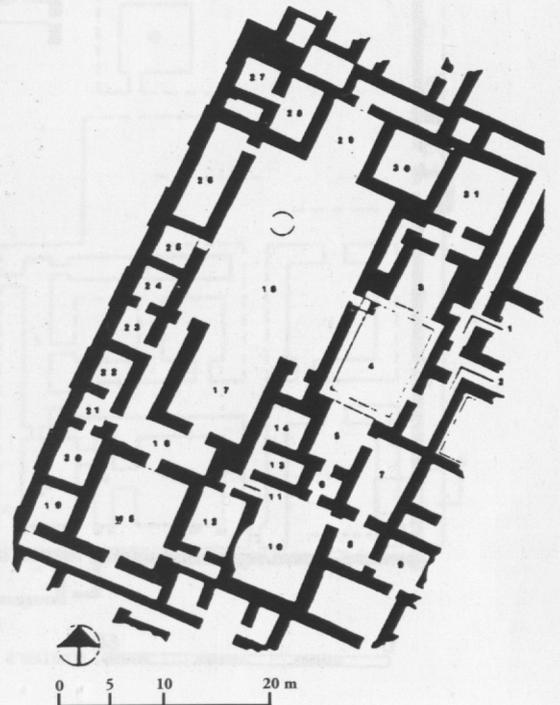
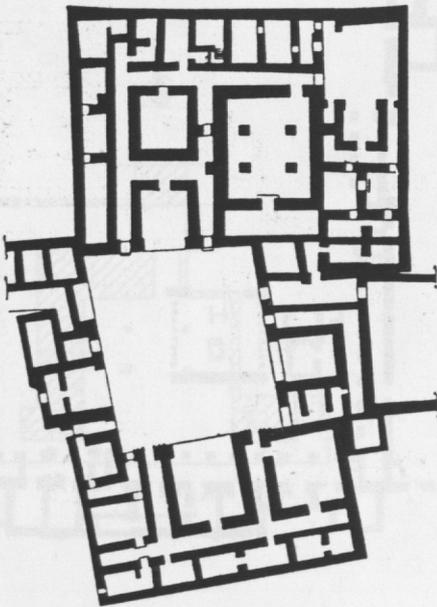
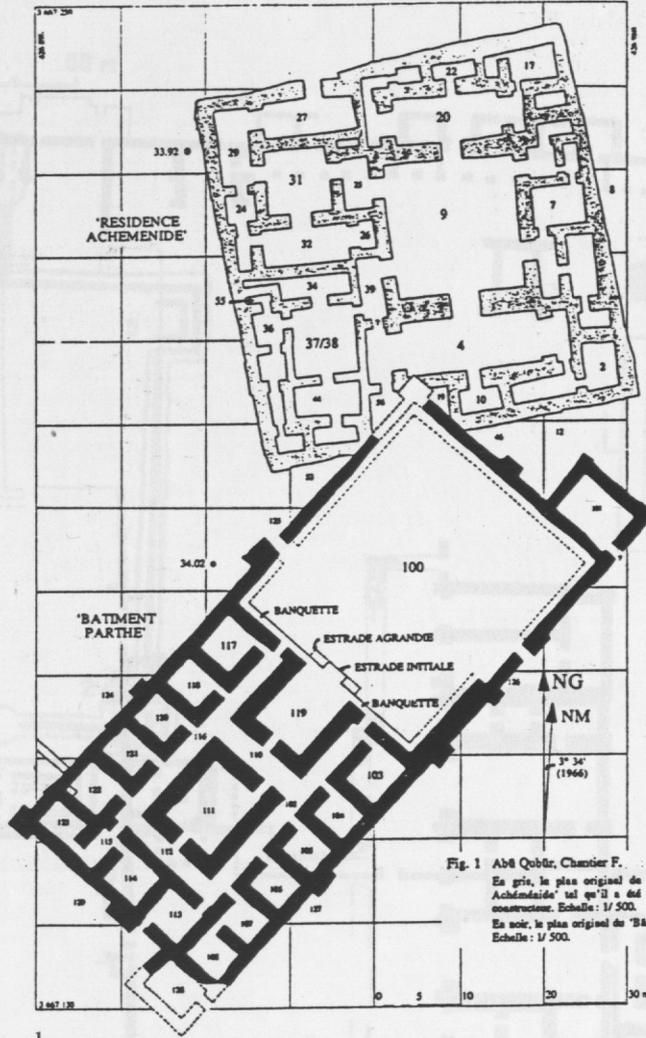

4

1. Plan rezydencji partyjskiej w Mansur Depe.
2. Plan budynku północnego.

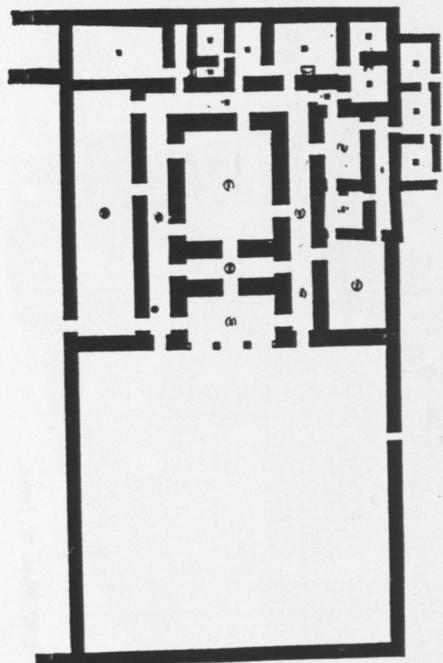
Świątynia Szamasha w Hatrze.

1. Rezydencja partyjska w Abu Qubur.

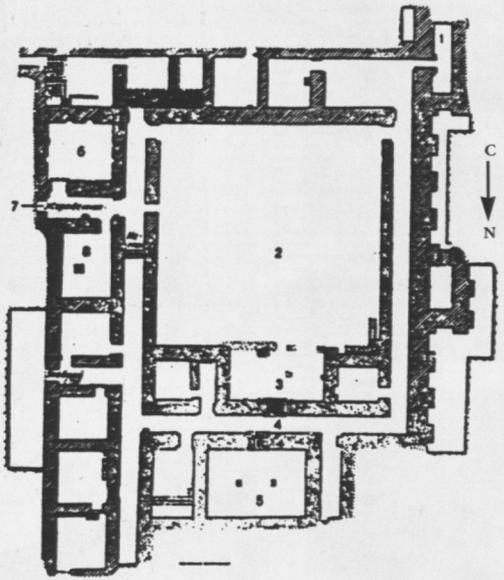
2. Pałac partyjski w Aszur.

3. Pałac partyjski w Aszur.

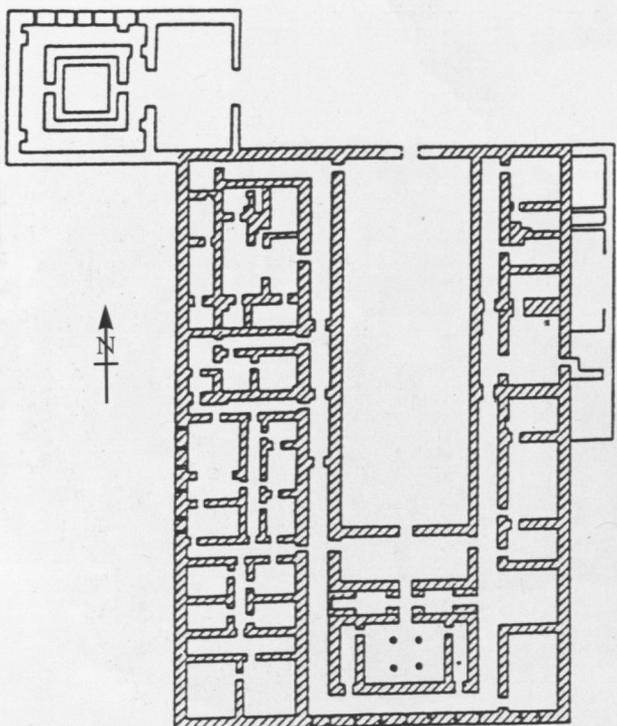

1

0 5 10 15 m

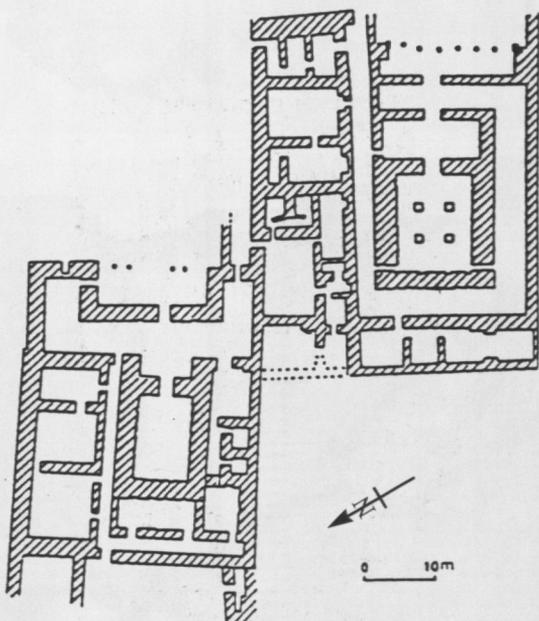

2

3

0 10 m

0 10 m

1. Ai Chanum. "Dom Kokcza".
 2. Dilberdzin. Plan rezydencji.
 3. Dalverzin tepe, domy DT5 i DT6.